

EUSEBI AYENSA I PRAT

LIPOT: UN PRÉSTEC GREC EN L'OBRA DE FRANCESC EIXIMENIS¹

L'expedició dels catalans a Orient constitueix, sens dubte, un dels episodis més sorprenents i novel·lescos de la nostra història nacional. Descrita amb tons ben diferents per Muntaner i els cronistes bizantins Gueórguios Paquimeres i Nicèfor Gregoràs, l'aventura catalana a Grècia va ser estudiada magistralment per Antoni Rubió i Lluch, del qual cal destacar el seu inestimable *Diplomatari*,² on es recull una bona part de les fonts sobre la Companyia Catalana, des de la seva arribada a Constantinoble fins al seu establiment definitiu als ducats d'Atenes i Neopàtria. Recentment el professor americà Kenneth M. Setton n'ha presentat una visió més sintètica i actualitzada,³ que en molts aspectes han vingut a completar David Jacoby⁴ i el Pare R.J. Loenertz.⁵

En el capítol de la llengua, Antoni Rubió va posar de manifest en una sèrie de treballs ja clàssics l'ús freqüent del català en el ducat

1. Em plau d'expressar el meu agraïment al Dr. Xavier Renedo per les atencions que em prestà durant la redacció d'aquest treball.

2. A. RUBIÓ, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1947.

3. K.M. SETTON, *Catalan domination of Athens, 1311-1388*, Variorum Reprints, Londres 1975.

4. Vegeu especialment «La Compagnie catalane et l'état catalan de Grèce. Quelques aspects de leur histoire», dins *Journal des Savants*, 1966, pàgs. 78-103.

5. R.J. LOENERTZ, «Athènes et Néopatrias. Regestes et notices pour servir à l'histoire des duchés catalans (1311-1394)», dins *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 1995, vol. XVè, pàgs. 100-212; treball inclòs més tard en el volum *Byzantina et Franco-Graeca*, Roma 1978, vol. II, pàgs. 183-303.

d'Atenes —pel ducat de Neopàtria disposem de menys notícies—, tal com evidencia una sèrie de documents cancellerescos redactats en català, com ara els famosos *Capítols d'Atenes*, en els quals els prohoms d'aquesta ciutat proclamaven l'any 1380 la seva annexió a la mare pàtria.⁶ Pel que fa a l'extensió del català entre la població grega, malgrat que durant tota la dominació catalana es mantingueren estrictament les diferències entre vencedors i vençuts i que l'element grec fou admès molt poc sovint a participar en la vida interna i en els furs civils i militars dels nous estats, no són rars els casos de matrimonis mixtos i fins i tot de notaris grecs que acceptaren i usaren la llengua dels dominadors.⁷ Podem parlar, doncs, de l'existència de diverses generacions bilingües així com d'un funcionariat grec que conceixia perfectament la nostra llengua i que, juntament amb els mercaders i corsaris catalans que per aquells anys recorrien tota la Romània, pogueren facilitar l'intercanvi cultural entre la Corona d'Aragó i aquells llunyans dominis d'ultramar. Aquesta convivència explica la conservació en llavis del poble hel·lènic d'un gran nombre de cançons, llegendes i tradicions inspirades pels nostres avantpassats,⁸ així com el possible origen grec d'algunes composicions populars catalanes, com per exemple la bella balada de *La dama d'Aragó*.⁹

6. Pel que fa a aquests documents en general i als *Capítols d'Atenes* en particular es poden consultar els següents treballs de RUBIÓ: «La lengua y la cultura catalana en Grecia en el siglo XIV», dins *Homenaje a Menéndez Pelayo en el año vigésimo de su profesorado*, Madrid 1899, vol. II, pàgs. 95-120; «La llengua catalana a Grècia», dins *Actes del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Barcelona 1906, pàgs. 235-247; i «Per què donem el nom de catalana a la dominació de la Corona d'Aragó a Grècia?», dins *Estudis Universitaris Catalans*, vol. XIII, 1927, pàgs. 1-12. Molts d'aquests treballs han estat aplegats per Rosalia Guilleumas en el volum *La llengua catalana segons A. Rubió i Lluch*, Ed. Barcino, Barcelona, 1957.

7. Aquest és el cas, per exemple, del notari grec Dimitri Rendí, el qual, a més de les seves funcions estrictament cancelleresques, lluità coratjosament en la defensa d'Atenes, assejada per les tropes de Rainer Acciajuoli. Cf., sobre aquest personatge, A. RUBIÓ, «Une figure athénienne de l'époque de la domination catalane: Dimitri Rendí», dins *Byzantion*, 1926, vol. II, pàgs. 193-229; i «De la situació dels grecs durant la dominació catalana i de la figura de Dimitri Rendí» (en grec), dins *Butlletí de la Societat Històrica i Etnològica de Grècia*, 1928, vol. I, pàgs. 79-128.

8. Vegeu el nostre treball «El record dels catalans en el folklore grec», dins *L'Avenç*, abril de 1997, núm. 213, pàgs. 56-58.

9. Cf. E. AYENSA, «Sobre l'origen grec de *La dama d'Aragó*», dins *Actes de l'XI Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (AILLC)*, Palma de Mallorca, 8-12 de setembre de 1997, en premsa.

Tanmateix, en el terreny estrictament lingüístic, els estudis sobre l'abast del contacte entre catalans i grecs són encara a les beceroles. Pel que fa al tema que ens interessa d'abordar, el de la influència de la llengua romaica sobre el català, disposem d'un únic treball seriós, degut a la ploma de Joan Coromines, en el qual aquest filòleg posa de manifest l'arrel grega d'una sèrie de mots catalans de caràcter bàsicament mariner com ara *galera*, *palangre*, *xarxa*, *ormejar* o *nòlit*, entre d'altres.¹⁰ En aquesta mateixa línia, a les pàgines que segueixen intentarem demostrar l'origen grec d'un nou mot català que no apareix a l'elenc de Coromines, la paraula «lipot», emprada en dues ocasions per Francesc Eiximenis. Els dos passatges en qüestió, extrets del *Dotzè llibre del Crestià*, són els següents (la cursiva és nostra):

Apar-te gran crim que tu no serves fe ni lealtat a perssona del món, ne als teus furs ne privilegis? No saps tu si l'emperador de Roma, Dioclecia, deposà Rifen, rey de Archàdia, per lo primer crim, ço és, per defalliment de justícia? Ne saps que Menelaus, emperador de Pèrsia, deposà Corfeu, rei dels Elamitas, e l'exil·là per a tostemps en la ylla de Rodas, per tal quant trencava als seus furs e previlegis? Apar-te encara gran crim que tu fosses emperador nostre e no t'aguesses cura del regiment, ans fugisses a faenes e comanasses lo regiment a hòmens scelerats, plens de tota corrupció? No saps si per aquest defalliment ton pare aucís lo gran príncep appellat *lipot* de Smirna, qui axí regia son principat?¹¹

Deya lo gran Alexandre que príncep jamés no deu ennomenar res qui entràs en cuyna si donchs no és necessitat. Gran senyal de golosia és volenter parlar de menjar, com la lengua sia gran judici de les cogitacions del cor, segons que deya Macrobius. Antigonus Magnus, rey de Grècia, fo convidat per lo *lipot* de Turquia; e après dinar dix lo *lipot*: —Parlem què ne de què menjarem demà! Respòs Antigonus: —Axò és cosa en què no m'entén, per què parlats-ne vosaltres e yo parlaré defora ab los meus d'açò que he a fer; e quant ajats acabat digats-m'o e tornaré! Dix lo *lipot*: —Prech-vos què'm digats de què avets a parlar. —Ara -dix lo rey

10. J. COROMINES, «Les relacions amb Grècia reflectides en el nostre vocabulari», dins *Estudis Universitaris Catalans*, vol. XXII (*Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics*, vol. III), 1936, pàgs. 283-315, treball publicat més tard, amb alguna addició, a *Entre dos llenguatges*, Curial, Barcelona 1977, pàgs. 178-230.

11. F. EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià*, segona part, volum primer, Ed. Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, Girona 1986, cap. DVII, pàg. 94.

Antigonus- havem a parlar, lo dinar reebut, si exercitarem en armes o en casa, car açò's pertany a tractar a cavallers après dinar, e los cochs deuen determenar què aurem a menjar. E'l *lipot* a'ch gran vergonya e dix: —Aytal és lo vostre saber com vostre grau e valer, e aprou molt ço que m'avets dit e conech que és veritat e són-ne per a tostemps castigat.¹²

És obvi que la paraula «lipot», en aquests dos contextos, no ofereix cap sentit en català ni en cap altra llengua romànica. Al nostre entendre, doncs, la solució més satisfactòria passa per considerar-la un préstec grec, atès el context clarament hel·lènic d'aquests dos passatges, amb referències a personatges històrics com Alexandre Magne i d'altres eixits de la imaginació d'Eiximenis però ubicats en sòl grec com Rifen, rei d'Arcàdia, o Antigonus Magnus, rei de Grècia. A més a més, no hem d'oblidar que el lloc d'origen d'aquest *lipot*, la ciutat turca d'Esmirna, per bé que integrada ja a l'Imperi otomà a principis del segle XIV, no deixava de ser encara en època d'Eiximenis un dels enclaus més fortament hel·lenitzats de l'Àsia Menor.

A l'hora de precisar la font grega de «lipot», la solució més convincent sembla ser la de considerar aquest mot un derivat del terme grec «ἵππότης» («cavaller»), procedent alhora per sufixació en «-της» de la forma clàssica «ἵππεύς», que amb el significat de «genet» o «auriga» trobem ja en Homer.¹³ El desconeixement del sentit d'aquest mot explica possiblement que amb el temps la forma «ἵππότης» («ipoti»), que és precisament la que presenta aquesta paraula en els casos diferents del nominatiu, es fusionés amb l'article, donant el resultat que presenta Eiximenis (EL + IPOT(I) > *lipot*). Si les coses són com nosaltres suposem, aquest ens porta a un ambient molt determinat, el dels cercles nobiliaris dels cavallers que van florir en els darrers segles de Bizanci a la Grècia franca —especialment al Peloponès, als ducats catalans d'Atenes i Neopàtria i en moltes illes de l'Egeu—

12. *Ibid.*, cap. DXXVI, pàg. 136.

13. Cf. N.P. ANDRIOTIS, *Diccionari etimològic de la llengua grega moderna* (en grec), Ed. Institut d'Estudis Neohel·lènics de la Universitat Aristotèlica de Tessalònica, Tessalònica 1990, 3a edició, pàg. 135.

així com a les ordres de cavallers que, com la de Sant Joan, van mantenir al llarg de la seva història forts lligams amb Grècia i especialment amb Rodes, on s'hi van establir de manera definitiva l'any 1310. És possible, doncs, que la paraula que ens ocupa designés un cavaller, les funcions del qual semblen estar molt properes a la de conseller reial, vingut d'Orient, i més concretament d'Esmirna, una ciutat que curiosament també va estar durant un breu període de temps en mans dels templers abans de caure definitivament en poder dels musulmans en temps de Tamerlà (1344-1402).¹⁴

Pel que fa al llarg camí d'aquest mot de Grècia a Catalunya, ben poca cosa podem afegir. En qualsevol cas, les estretes relacions polítiques i comercials entre la Corona d'Aragó i els seus ducats grecs no són, ni de bon tros, l'única possible via d'entrada d'aquest terme en terres catalanes. Certament, tal com han posat de relleu en una sèrie de treballs recents els professors Luttrell, Duru-Iliopulu i Coureas, sembla clara a hores d'ara la presència estable de mercaders catalans a les grans viles marítimes de l'Egeu —bàsicament a Creta, les Cíclades i Xipre—, en les quals durant anys van cohabitar pacíficament amb la població autòctona.¹⁵ És segurament a aquests mercaders i no als nostres avantpassats establerts a la Grècia continental que es deuen les paraules catalanes que, tal com va posar de relleu ja fa anys G. Baist,¹⁶ degueren sovintejar en el parlar dels mariners de les illes gregues durant el segle XIV. A més, l'existència de pirates ca-

14. Respecte a la presència de l'Ordre de l'Hospital a Esmirna es pot consultar el treball de J. DELAVILLE LE ROULX, *Les hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac (1310-1421)*, Ed. E. Leroux, París 1913, pàgs. 92-100.

15. Sobre la intensa activitat dels mercaders catalans a Grècia i el seu pròsper tràfic d'esclaus vegeu K. SETTON, *Catalan domination of Athens 1311-1388*, pàg. 248; M. DURU-ILIOULU, «Els catalans a les Cíclades durant el segle XIV» (en grec), dins *Annari de l'Associació d'Estudis Cíclàdics*, 1933, núm. 14, pàg. 61; «La presència catalana a Creta en el segle XIV» (en grec), dins *Aster del 7è Congrés d'Estudis Cretencs*, Réthimno 1975, tom II, pàgs. 587-592; «Occidentals a la Romània sota domini veneçianà (Creta, Merona, Corona) des de 1261 fins a 1386. Visió general» (en grec), dins *Thisavrinata*, 1997, tom 27è, pàgs. 37-64; S. BENSCH, «El comerç català a la Romània en el segle XIV», *L'Aveng*, abril de 1997, núm. 213, pàgs. 26-29; i N. COUREAS, «Profits and piracy: commerce between Cyprus and Catalonia from 1291 to 1420», dins *Annari del Centre de Recerca Científica de Xipre*, 1997, vol. 23è, pàgs. 27-55.

16. Cf. G. BAIST, «Katalanisches auf den Sporaden», dins *Revue Hispanique*, 1900, tom VII, pàgs. 20-21.

talans arreu de la Romània i la presència, avui perfectament documentada, d'esclaus grecs a la Corona d'Aragó poden ajudar a comprendre el procés d'introducció i assimilació d'un mot grec com *li-pot* en la prosa d'Eiximenis.¹⁷

Així doncs, al moment de posar el punt final a aquesta breu nota, no ens queda més que expressar la nostra convicció que algun dia un estudi a fons de la qüestió segurament demostrarà que les conseqüències lingüístiques del contacte entre catalans i grecs van molt més enllà de la simple introducció en la nostra llengua d'un grapat de termes marítims de soca hel·lènica.

17. Sobre la intensa activitat dels corsaris catalans a les illes de l'Egeu es poden consultar els següents treballs: P. CHARANIS, «Piracy in the Aegean during the reign of Michael VIII Palaeologus», dins *Annuaire de l'Institut de Philologie de Bruxelles*, 1950, tom X, pàgs. 127-136; A. TENENTI, «Venezia e la pirateria nel Levante: 1300 c.-1460 c.», dins A. Pertusi (ed), *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, tom I; Florència 1973, pàgs. 705-771; i A. KEFALINIADIS, *Pirateria: Corsaris a l'Egeu* (en grec), Ed. Iris, Atenes 1995.